
JERZY WĄGRODZKI

CYTADELA WARSZAWSKA – PRZEDSIONEK SYBERII

Cytadela Warszawska, górująca nad wiślanym brzegiem, zajmuje w historii Polski miejsce szczególne, będąc jednym z najważniejszych świadectw walk i cierpień narodu polskiego w epoce zaborów. Jej budowa była jedną z najważniejszych decyzji władz rosyjskich po stłumieniu powstania listopadowego. W ramach represji, jakie spadły wówczas na społeczeństwo polskie, ówczesny car Mikołaj I postanowił między innymi wzmocnić swoją kontrolę nad niepokorną Warszawą. Przesłanką decyzji władcy były zarówno wydarzenia niedawnej nocy 29 listopada 1830 r., jak również dużo wcześniejsze, antyrosyjskie wystąpienie stolicy 17 i 18 kwietnia 1794 r. w czasie insurekcji kościuszkowskiej, kiedy został rozbity miejscowy garnizon rosyjski. Z tych doświadczeń zrodził się w Petersburgu pomysł wzniesienia w Warszawie warowni zwanej z języka włoskiego cytadelą. Lapidarnie ujął to historyk carski Czarniawski:

Bunt w 1830 r. pokazał, że dla utrzymania Warszawy w posłuszeństwie i dla uniknięcia w przyszłości przelewu krwi nie wystarcza utrzymanie w tym mieście garnizonu, lecz konieczne jest wzniesienie umocnionego punktu fortecznego, gotowego w razie potrzeby przypomnieć miastu o jego przynależności do państwa rosyjskiego.

Już 3 listopada 1831 r., a więc kilka tygodni po stłumieniu powstania, nowo mianowany namiestnik Królestwa Polskiego feldmarszałek Iwan Paskiewicz otrzymał polecenie zbudowania w Warszawie Cytadeli. Realizacją przedsięwzięcia miał się zająć szef inżynierów I armii rosyjskiej gen. Iwan Dehn. Jego pierwszy projekt zbudowania ogromnej, trzypiętrowej baszty na terenie Ogrodu Saskiego, najeżonej ze wszystkich stron działami, otoczonej pustą, kilkusetmetrową przestrzenią został jednak odrzucony, co uratowało przed zniszczeniem duży fragment śródmieścia ówczesnej Warszawy. Mikołaj I zdecydował osobiście o lokalizacji Cytadeli przez nakreślenie ołówkiem miejsca jej położenia na planie Warszawy na terenie wzgórze żoliborskiego, gdzie od 1725 r. znajdowały się koszary polskiej gwardii koronnej pieszej, po 1815 r. nazwane

przez Rosjan Aleksandrowskimi. 28 marca 1832 r. gubernator wojenny Warszawy gen. Jan de Witte oficjalnie poinformował prezydenta miasta Jakuba Łyszczyńskiego o decyzji cara. Dnia 1 maja tego roku nowy projekt, lokalizujący Cytadelę zgodnie z życzeniem władcy, został przezeń zatwierdzony.

Lokalizacja twierdzy była zgodna z regułami ówczesnej sztuki fortyfikacyjnej; rosyjski podręcznik fortyfikacji stałej, przetłumaczony na język polski w 1821 r., określający warunki terenowe najkorzystniejsze dla wznoszenia cytadel stwierdzał, że należy

[...] budować cytadela w najwyższej części miasta lub też nad płynącą pod nim rzeką, tak dlatego, ażeby cytadela przez miasto górowaną być nie mogła, jako też ażeby mieć komunikację z rzeką i być jej panem [...].

Wybrane przez cara miejsce odpowiadało tym warunkom. Jednocześnie już w drugiej dekadzie kwietnia 1832 r. w miejscowej prasie, np. w „Dzienniku Powszechnym”, „Gazecie Warszawskiej” zaczęły się ukazywać ogłoszenia o przetargach na dostawę olbrzymich ilości materiałów do budowy Cytadeli. W dniu 31 maja 1832 r. miała miejsce uroczystość położenia kamienia węgielnego przez samego I. Paskiewicza.

Podstawowe prace budowlane prowadzone były w latach 1832-1836. Powstała w ich rezultacie twierdza o kształcie pięcioboku, przylegająca z jednej strony do skarpy wiślanej. Jej fortyfikacje były częściowo ziemne, częściowo murowane, otoczone głęboką, suchą fosą. Wewnątrz murów Cytadeli znalazły się m.in. pawilony dawnych koszar gwardii koronnej pieszej, budynki dawnego konwiktu pijarów, powstały w latach 1827-1828 dawny magazyn mundurowy – tzw. X Pawilon oraz szereg nowych budowli, wśród nich podziemna prochownia, arsenał, magazyn parkowy dla sprzętu artyleryjskiego, mieszkania dla wojskowych, stajnie, cerkiew garnizonowa i wiele innych. Jeszcze w trakcie budowy, 4 maja 1834 roku odbyła się uroczystość poświęcenia Cytadeli z okazji osiągnięcia pełnoletności przez następcę tronu, o czym obszernie informowała prasa.

W roku 1838 wzmocniono ją wybudowanym na przeciwległym brzegu praskim przyczółkiem mostowym, tzw. Fortem Śliwickiego, nazwanym tak na cześć oficera armii rosyjskiej, który w wyniku ran odniesionych w powstaniu listopadowym zmarł w Paryżu, wysłany tam na leczenie przez władze carskie. Później, w latach 1847-1864 otoczono Cytadelę systemem pięciu fortów zewnętrznych wysuniętych daleko na przedpola twierdzy, których zadaniem było utrudnienie bezpośredniego dostępu do jej murów oraz poszerzenie pola ostrzału.

Budowa Cytadeli spowodowała w konsekwencji zniszczenie sporej części Warszawy: przede wszystkim malowniczego wzgórza żoliborskiego, ale także części Nowego Miasta, Marymontu i Pragi. Pod budowę twierdzy i jej fortów wyburzono co najmniej 250 posesji, przemieszczając

stąd przymusowo kilkanaście tysięcy mieszkańców. Jej wzniesienie zahamowało na wiele lat naturalny rozwój miasta w kierunku północnym. Cytadela w Warszawie, nazwana jeszcze w trakcie budowy decyzją Mikołaja I Cytadelą Aleksandrowską była drugą tego typu budowlą na ziemiach polskich, po zbudowanej w 1828 r. przez władze pruskie cytadeli w Poznaniu. Olbrzymimi kosztami budowy wynoszącymi ponad 11 milionów rubli srebrnych władze zaborcze obciążyły stronę polską, co miało być dodatkową karą za powstanie listopadowe.

Cytadela w Warszawie miała spełniać trzy funkcje. Podstawową stanowiło wzmocnienie kontroli rosyjskiej nad niepokornym miastem. Położona na wzgórzu górującym nad pozostałymi dzielnicami warszawskimi, wyposażona w artylerię, zaopatrzona w silny, stacjonujący tu garnizon liczący w różnych okresach czasu od kilku do kilkunastu tysięcy żołnierzy – miała być przestrogą zmuszającą Polaków do posłuszeństwa. Najbardziej dobitnie ujął to sam Mikołaj I, który spotykając się z delegacją społeczeństwa warszawskiego w Pałacu Łazienkowskim podczas swojej wizyty w stolicy w październiku 1835 r. ostrzegł:

Jeżeli upierać się będziecie przy waszych marzeniach o odrębnej narodowości, o Polsce niepodległej i przy wszystkich tych złudzeniach, ściągniecie na siebie wielkie nieszczęście. Kazałem tu zbudować Cytadelę Aleksandrowską i oświadczam wam, że przy najmniejszym zaburzeniu każę miasto zbombardować, zburzę Warszawę i z pewnością nie ją odbuduję.

Groźba cara była realna, bowiem w zasięgu artylerii fortecznej wyposażonej w różnego rodzaju pociski, w tym również zapalające, znalazło się Stare i Nowe Miasto, dwie spośród trzech najważniejszych dzielnic ówczesnej Warszawy. Na szczęście nigdy w czasie zaborów nie doszło do zbombardowania miasta, chociaż w okresie napiętej sytuacji politycznej w 1861 r. oraz w szczytowym momencie rewolucji w grudniu 1905 r. niewiele do tego brakowało.

Władze rosyjskie przypominały Polakom o istnieniu Cytadeli. Urządzały na jej terenie wiele uroczystości, jak np. odsłonięcie obelisku ku czci cara Aleksandra I 1 grudnia 1835 r. czy też różnego rodzaju galówki z okazji uroczystości dworskich, jak rocznica koronacji władcy, urodziny czy imieniny cara, carowej, następcy trony itp., o których rozpisywałą się ówczesna prasa. Oddawane wówczas przez artylerię forteczną salwy armatnie miały stanowić swego rodzaju memento dla społeczeństwa warszawskiego, pognębiać je psychicznie prowadząc w konsekwencji do przekonania o beznadziejności stawiania oporu i złamania ducha podbitego narodu. Cytadela stała się, obok siedziby namiestnika na Zamku Królewskim, jednym z głównych centrów życia politycznego Rosjan w Królestwie Polskim. Jej budowa wzmocniła również ich poczucie bezpieczeństwa w okupowanym mieście. W razie zagrożenia mieli dokąd ewakuować urzędy i urzędników oraz innych przebywających tu Rosjan. Tak było np. w okresie napięcia politycznego w 1846 r.

Decyzja Mikołaja I o budowie w Warszawie Cytadeli była racjonalna; po jej zbudowaniu Polacy w praktyce stracili możliwość przejścia kontroli nad miastem, chociaż Warszawa nadal pozostała głównym centrum działalności niepodległościowej. Konspiratorzy zdawali sobie z tego sprawę, dlatego niejednokrotnie w swoich planach powstańczych kładli nacisk na opanowanie Cytadeli. Tak było np. w 1846 r. przy planowaniu trójzaborowego powstania kierowanego przez Centralizację Poznańską; wystarczy też przypomnieć plany powstańcze Jarosława Dąbrowskiego z 1862 r., których istotnym elementem miało być właśnie opanowanie Cytadeli. Jednak były to plany mało realne zważywszy na dużą dysproporcję sił między obu stronami, w tym silny garnizon stacjonujący w Cytadeli. Właśnie w okresie powstania styczniowego Cytadela stanowiła ważny punkt oparcia władz zaborczych, dzięki niej Warszawa stanowiła główną bazę operacyjną wojsk carskich. Jej istnienie sprawiło, że stolica w rzeczywistości nie wystąpiła wówczas zbrojnie, chociaż była siedzibą władz powstańczych i głównym ośrodkiem ówczesnej konspiracji.

Drugim zadaniem Cytadeli, wynikającym z założeń strategicznych sztabu generalnego w Petersburgu, miało być wzmocnienie łańcucha twierdz zabezpieczających zachodnie rubieże imperium Romanowów. Nowopowstała Cytadela stanowiła w nim kolejne ogniwo obok rozbudowywanej w tym samym czasie twierdzy w Modlinie, budowanych od podstaw twierdz w Dęblinie i Brześciu Litewskim oraz utrzymywanej w stałej gotowości twierdzy w Zamościu. Ponadto, w razie zagrożenia ze strony któregoś z państw zachodnioeuropejskich, byłaby dogodnym punktem wypadowym dla armii rosyjskiej. Jednak aż do końca okupacji rosyjskiej w Królestwie Polskim w 1915 r. nigdy nie doszło do oblężenia Cytadeli przez obcą armię, chociaż w momentach napięcia politycznego na arenie międzynarodowej na wszelki wypadek wzmocniano jej garnizon, stawiając go też w stan pogotowia. Tak było w 1848 r. w związku z decyzją cara o interwencji rosyjskiej na Węgrzech w okresie Wiosny Ludów oraz po wybuchu wojny krymskiej w 1854 r., kiedy Rosjanie obawiali się ataku na zachodnią granicę imperium ze strony Austrii, Prus i Francji.

Cytadela Warszawska straciła swoje strategiczne znaczenie w latach 1870-tych na skutek szybkiego rozwoju artylerii, kiedy doświadczenia wojny francusko-pruskiej w latach 1870-1871 pokazały, że samotna twierdza nie jest już w stanie oprzeć się zmasowanemu atakowi przeciwnika dysponującego nowoczesną artylerią. Konsekwencją tego była decyzja władz o utworzeniu twierdzy Warszawa – zespołu 30 fortów okalających stolicę w promieniu wielu kilometrów, do realizacji której doszło w 1883 r. Odtąd Cytadela stała się częścią składową dużo większej fortyfikacji, aczkolwiek z racji swojego położenia nadal najlepiej kontrolującą sytuację w samej stolicy.

Trzecią, bardzo ważną funkcją Cytadeli była jej funkcja więzienna. Na jej terenie władze postanowiły bowiem umieścić centralne więzienie śledcze dla więźniów politycznych. Głównym powodem lokalizacji więzienia na terenie twierdzy było zapewne wspomnienie nocy 29 listopada 1830 r., kiedy powstańcy zdobyli gmach więzienia na Lesznie uwalniając stamtąd więźniów politycznych. Lokalizacja więzienia wewnątrz dobrze strzeżonej twierdzy miała z jednej strony uniemożliwić w przyszłości próby odbijania więźniów, z drugiej zaś zapobiegać próbom ucieczek. Przeznaczono nań powstały w latach 1827-1828 wg projektu pułkownika inżynierii Wilhelma Henryka Mintera dawny magazyn mundurowy wojsk Królestwa Polskiego oznaczony numerem dziesiątym (numery od pierwszego do dziewiątego nosiły budynki dawnych koszar gwardii koronnej pieszej). Jednopiętrowy budynek, składający się z głównego korpusu i dwóch skrzydeł bocznych: zachodniego i wschodniego, został wewnątrz przebudowany i dostosowany do nowej funkcji. Przebudowa trwała zresztą wiele lat, jeszcze długo po osadzeniu tu pierwszych więźniów. Po jej całkowitym zakończeniu znalazło się w nim ponad 80 cel, zarówno pojedynczych, jak i zbiorowych położonych po obu stronach biegnącego środkiem korytarza. Między wyżej wymienionymi częściami X Pawilonu od strony południowej znajdował się duży, przedzielony wysokim parkanem dziedziniec, zamknięty z czwartej strony budynkiem wartowni z dwiema żelaznymi bramami łączącymi go z bocznymi skrzydłami X Pawilonu. To właśnie na nim odbywały się codzienne spacery więźniów. Zarówno na dziedzińcu, jak i na zewnątrz kompleksu więziennego stały budki strażnicze z posterunkami.

Nazwa X Pawilon z biegiem lat stała się w świadomości społeczeństwa polskiego symbolem walki kolejnych polskich pokoleń o niepodległość i przemiany społeczne oraz będącej jej konsekwencją martyrologii. Osadzano tu bowiem przede wszystkim działaczy niepodległościowych, uczestników powstań narodowych oraz bojowników o przemiany społeczne, stawianych tu przed komisją śledczą i sądami wojennymi. Kilkuśet z nich stracono na stokach Cytadeli, większość skazywano na katorgę, czyli ciężkie przymusowe roboty, bądź na zesłanie w głąb Rosji ewentualnie na rotę aresztanckie lub też kary więzienia odbywane w kraju. Dla wielu skazanych na trzy pierwsze rodzaje kar Cytadela stała się w ten sposób przedsiönkiem Syberii, albowiem właśnie stąd rozpoczynali swoją przymusową podróż na wschód, która bardzo często kończyła się właśnie na Syberii (jednak nie dla wszystkich, ponieważ część skazanych kierowano do innych rejonów Rosji).

Pierwsi więźniowie trafili do X Pawilonu jeszcze w trakcie budowy Cytadeli, w 1834 r. W pierwszym okresie funkcjonowania tu więzienia, w tzw. okresie paskiewiczowskim (od nazwiska ówczesnego namiestnika feldmarszałka I. Paskiewicza) byli tu więzieni przede wszystkim działacze odradzającej się po klęsce powstania listopadowego konspiracji poli-

tycznej, przywódcy i członkowie tajnych organizacji niepodległościowych działających wówczas na ziemiach Królestwa Polskiego, m.in. Stowarzyszenia Ludu Polskiego, Powszechnej Konfederacji Narodu Polskiego, organizacji spiskowej z Łomży, spisku gimnazjalnego z Kielc, spisku gimnazjalnego Karola Levittoux w Łukowie oraz Warszawie, Związku Chłopskiego na Kielecczyźnie ks. Piotra Ściegiennego, konspiratorów zaangażowanych w przygotowania do trójzaborowego powstania w 1846 r., uczestników związanej z nimi partyzantki w Miechowskim, uczestników powstania krakowskiego 1846 r. i wielu innych. To właśnie wtedy, w dniu 16 marca 1846 r. na stokach Cytadeli miała miejsce pierwsza egzekucja, kiedy zostali straceni dwaj przywódcy ataku na garnizon rosyjski w Siedlcach Władysław Żarski i Stanisław Kociszewski. Kolejna fala więźniów trafiła tu w okresie Wiosny Ludów 1848 r., gdy nastąpiło ponowne ożywienie działalności konspiracyjnej. Byli tu wówczas więźni m.in. członkowie organizacji rzemieślników warszawskich wzywający do zburzenia Cytadeli jako symbolu carskiego ucisku, członkowie szeroko rozgąłęzionego w całym Królestwie tajnego stowarzyszenia Henryka Krajewskiego oraz – na skutek współpracy rządów państw zaborczych – uczestnicy Wiosny Ludów poza Królestwem będący poddanymi rosyjskimi. Wedle wyliczeń pierwszego kierownika Muzeum X Pawilonu Stefana Króla w latach 1833-1856 komisja śledcza rozpatrzyła sprawy ponad 3600 osób, z których ponad 300 powędrowało w głąb Rosji. Z bardziej znanych, ciekawszych postaci naszej historii na Syberii znaleźli się wówczas:

Wincenty Migurski (1810-1862) uczestnik powstania listopadowego, następnie partyzantki Józefa Zaliwskiego w 1833 r., członek węglaństwa narodowego. Aresztowany po przyjeździe z Galicji do Królestwa w 1835 r. w charakterze emisariusza, uwięziony w X Pawilonie. Wcielony do wojska, służył w Korpusie Orenburskim. W 1837 r. poślubił tam przybyłą do niego narzeczoną. W 1839 r. upozorował samobójstwo, podjął słynną próbę ucieczki z Syberii. Pojmany i przeniesiony na Syberię Wschodnią, odbywał służbę wojskową w Nerczyńsku, stracił tam żonę i trzy córki, pozostał mu jedynie syn. Po uzyskaniu dymisji z wojska wrócił do kraju w 1859 r. Autor znanych *Pamiętników z Sybiru*, które posłużyły za kanwę kilku utworów literackich, przede wszystkim opowiadania Lwa Tołstoja pt. *Za co?* sfilmowanego przez Jerzego Kawalerowicza.

Gustaw Ehrenberg (1818-1895) poeta, autor słynnej pieśni *Szlachta w roku 1831*, założyciel warszawskiej filii Stowarzyszenia Ludu Polskiego. Więziony w X Pawilonie w 1837 r. oraz 1838-1839, skazany na bezterminową katorgę w kopalniach nerczyńskich, skąd powrócił w 1858 r.

Gerwazy Gzowski (1812-1888) urzędnik sądowy, współzałożyciel Związku Narodu Polskiego. Więziony w X Pawilonie w latach 1843-1844, skazany na 20 lat katorgi w kopalniach nerczyńskich. Po powrocie do kraju dzięki amnestii w 1859 r. zaangażowany w działalność konspi-

Dziedziniec X Pawilonu – 1916 r.
(„Tygodnik Ilustrowany”, 1916, nr 12, z dnia 18.III. 1916 r. fot. Saryusz Wolski).

Fragment budynku X Pawilonu z wartownią – 1916 r.;
 („Tygodnik Ilustrowany”, 1916, nr 13, z dnia 25.III.1916 r. fot. Saryusz Wolski). >-
 7-

gotowujący powstanie ludowe w porozumieniu ze Związkiem Narodu Polskiego w 1844 r. Więziony w X Pawilonie w 1845-1846, skazany na karę śmierci zamienioną na bezterminową katorgę, którą odbywał w kopalni srebra w Aleksandrowsku. Od 1856 r. przebywający na Syberii w charakterze zesłańca, udzielający się aktywnie w pracach na rzecz polskich zesłańców. Powrócił do kraju w 1871 r.

Szymon Tokarzewski (1821-1900) uczestnik spisku ks. P. Ściegiennego, więziony w X Pawilonie w 1846-1848, skazany na 10 lat katorgi syberyjskiej. Karę tę odbywał w rotach aresztanckich w twierdzy Orskiej, w tym samym czasie co F. Dostojewski, który wspominał o nim, zresztą bardzo pozytywnie, w swoich *Wspomnieniach z domu umarłych*. Po powrocie do kraju w 1857 r. ponownie zesłany w 1862 r. za działalność konspiracyjną do Riazania. Po raz kolejny więziony w X Pawilonie w 1863-1864 za udział w powstaniu styczniowym, skazany na 15 lat katorgi w kopalniach nerczyńskich, skąd powrócił do kraju w 1883 r. Autor znanych wspomnień.

Henryk Kamiński (1812-1866), filozof, ekonomista, publicysta, teoretyk polskiego ruchu niepodległościowego, autor *Prawd żywotnych narodu polskiego* i *Katechizmu demokratycznego*. Więziony w X Pawilonie w 1845-1846, skazany na 3-letnie zesłanie do Wiatki, po powrocie na emigracji. Autor *Wspomnień więźnia*, w których opisał m.in. pobyt w Cytadeli oraz na zesłaniu.

Karol Ruprecht (1821-1875) uczestnik przygotowań do wybuchu trójzaborowego powstania w 1846 r, uwięziony w X Pawilonie w tym samym roku, skazany na karę śmierci zamienioną na 10 lat katorgi, którą odbywał w Akatui. Po powrocie w 1858 r. ponownie zaangażowany w działalność niepodległościową, m. in. członek powstańczego Rządu Narodowego A. Gillera w 1863 r., po powstaniu na emigracji.

Henryk Krajewski (1824-1897) prawnik, przywódca tajnej organizacji spiskowej w 1847-1849, więziony w X Pawilonie w 1850-1854, następnie skazany na 8 lat katorgi w kopalniach nerczyńskich. Po powrocie w 1860 r. działacz „millenerów”, w powstaniu styczniowym członek dwóch Rządów Narodowych, m.in. rządu R. Traugutta. Ponownie uwięziony w 1864 r., skazany na 3-letnie zesłanie syberyjskie, które spędził w Kiereńsku. Po powrocie znany adwokat warszawski i działacz społeczny.

Ks. Benvenuto Mańkowski (1816-1863) bernardyn, kaznodzieja warszawski. Członek organizacji spiskowej H. Krajewskiego, więziony w X Pawilonie w 1850-1852, skazany na zesłanie do Wołody, skąd powrócił w 1856 r. Uczestnik manifestacji patriotycznych 1861 r., następ-

nie kapelan powstańczy w powstaniu styczniowym, poległ w potyczce pod Łazami 22 III 1863.

Agaton Giller (1831-1887). Historyk, publicysta. Aresztowany przez władze austriackie podczas próby przedostania się z Królestwa na Węgry, po przekazaniu Rosjanom osadzony w 1853 r. w X Pawilonie. Na mocy orzeczenia komisji śledczej wcielony do armii rosyjskiej, odbywał służbę na Syberii. Po powrocie w 1860 r. czołowy działacz ruchu niepodległościowego, m.in. członek Komitetu Centralnego Narodowego, który 15 I 1863 podjął decyzję o wybuchu powstania. Później członek powstańczego Rządu Narodowego w IV-V 1863, po upadku powstania na emigracji. Współtwórca Muzeum Polskiego w Rapperswilu w Szwajcarii, autor wielu prac o powstaniu styczniowym i Syberii.

Ożywienie polityczne na początku lat 1860-tych w Królestwie Polskim spowodowało napływ nowej, licznej fali więźniów do Cytadeli. Trafiali tu wówczas członkowie nowopowstałych organizacji konspiracyjnych, działacze zaangażowani w przygotowania do nowego powstania oraz uczestnicy słynnych antycarskich manifestacji, których widownią była Warszawa w 1861 r. Między innymi, nocą 15 października tego roku, nazajutrz po wprowadzeniu przez władze stanu wojennego uwięziono w Cytadeli 1678 uczestników nabożeństw patriotycznych, które odbyły się w kościołach warszawskich dla uczczenia rocznicy śmierci Tadeusza Kościuszki. Umieszczano wtedy więźniów nie tylko w X Pawilonie, lecz również w kazamatach i fortach leżących na zewnątrz murów twierdzy. Latem 1861 r. na stokach Cytadeli stracono trzech uczestników nieudanych zamachów na życie carskiego namiestnika wielkiego księcia Konstantego i kontrowersyjnego polityka margrabiego Aleksandra Wielopolskiego: Ludwika Jaroszyńskiego, Ludwika Rylla i Jana Rzońcę. Wśród więźniów wysłanych wówczas na Syberię znaleźli się między innymi:

Narcyz Jankowski (1827-1910) organizator pierwszych nowych kółek spiskowych w stolicy w 1860 r. Po aresztowaniu w Galicji wydany przez Austriaków w ręce Rosjan, uwięziony w X Pawilonie w 1861 r. i zesłany na Syberię, skąd wrócił po 20 latach.

Karol Nowakowski (1833-1867) student Szkoły Sztuk Pięknych w Warszawie, jeden z głównych organizatorów manifestacji patriotycznych, uwięziony w X Pawilonie w 1861 r. Skazany na zesłanie, zmarł w Irkucku.

Władysław Krzyżanowski (1828-?) dziennikarz i literat, organizator manifestacji patriotycznych. Aresztowany w lutym 1861 r., więziony ponad 20 miesięcy w X Pawilonie. Skazany na zesłanie, zmarł na Syberii.

Apollo Józef Nałęcz-Korzeniowski (1820-1869) poeta i dramaturg, czołowy działacz obozu czerwonych. Więziony w X Pawilonie w 1861-1862, skazany na zesłanie do Wołogdy w Syberii Wschodniej, dokąd pojechał z żoną i 5-letnim synem, późniejszym słynnym pisarzem Josephem Conradem. Po powrocie w 1868 r. osiedlił się w Krakowie.

Bronisław Szwarce (1834-1904) inżynier Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej, czołowy przywódca obozu czerwonych, członek Komitetu Centralnego Narodowego i redaktor jego tajnego organu „Ruchu”. Więziony w X Pawilonie w 1862-1863, skazany na karę śmierci zamienioną na dożywotnią katorgę. Więziony 5 lat w twierdzy w Szlisselburgu i 25 lat na zesłaniu syberyjskim. Po powrocie w 1892 r. zamieszkał we Lwowie.

Aleksander Sochaczewski (1843-1923) student Szkoły Sztuk Pięknych w Warszawie, w działalności konspiracyjnej zajmował się m. in. wydawaniem i kolportażem tajnych wydawnictw. Więziony w X Pawilonie w 1862-1863, skazany na 20 lat katorgi. Odbywał karę w kopalniach soli w Usolu pod Irkuckiem. Po kilku latach katorgi resztę kary odbył jako zesłaniec. Po powrocie z Syberii przebywał na emigracji. Autor wstrząsających prac malarskich ukazujących życie skazańców na Syberii, eksponowanych obecnie w Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej.

Po wybuchu 22 I 1863 r. powstania styczniowego, w okresie wzmożonego terroru władz rosyjskich Cytadela wypełniła się tysiącami nowych więźniów. Byli to przede wszystkim uczestnicy walki zbrojnej głównie z terenów Mazowsza, Podlasia, Kielecczyny i Lubelszczyzny, którzy dostawali się do niewoli w trakcie działań wojennych; członkowie władz powstańczych czyli kolejnych rządów narodowych, działacze prężnie działającej Warszawskiej Organizacji Miejskiej, a także członkowie Żandarmerii Narodowej, tzw. sztyletnicy wykonujący wyroki śmierci na zdrajcach i przedstawicielach carskiego aparatu represji. Około 50 osób stracono na stokach twierdzy, wśród nich m.in. pięciu członków Rządu Narodowego z Romualdem Trauguttem na czele, dowódcę oddziałów na Mazowszu i w Lubelskiem Józefa Jankowskiego, kapelana powstańczego ks. Agrypina Konarskiego, ostatniego naczelnika powstańczej Warszawy Aleksandra Waszkowskiego, przywódcę warszawskich sztyletników Emanuela Szafarczyka i wielu innych. Przez cały czas powstania, jak również już po jego upadku ekspediowano skazańców w głąb Rosji. „Mniej winnych” według władz kierowano na ogół do części europejskiej imperium, „bardziej winnych” – z reguły na Syberię na katorgę bądź zesłanie. Wg obliczeń Zofii Strzyżewskiej z terenu Królestwa Polskiego na katorgę syberyjską skierowano w tym czasie ok. 1900 osób, zaś na zesłanie tamże ponad 1500, co daje w sumie ponad 3400 uczestników powstania z Królestwa. Zdecydowana większość z nich przeszła przez więzienie w Cytadeli. Gwoli ścisłości należy tu również wspomnieć o mniej więcej trzykrotnie większej liczbie królewaków skierowanych po powstaniu do Rosji europejskiej. Spośród ważniejszych i ciekawszych postaci na Syberii znaleźli się wówczas:

Ludwik Żychliński (1837-1891) ziemianin z Poznańskiego, który na wieść o wybuchu powstania wrócił do kraju ze Stanów Zjednoczonych, gdzie brał udział w wojnie secesyjnej po stronie Północy. Naczelnik powstańczy województwa mazowieckiego, twórca oddziału „Dzieci

Warszawy”. Wzięty do niewoli w XII 1863 r. więziony w Cytadeli w 1863-1864. Skazany na 20 lat katorgi, po amnestii w 1868 r. osiadł w Galicji.

Ludwik Jastrzębiec Zielonka (1835-1897) uczestnik kampanii włoskiej w oddziałach G. Garibaldiego w 1860 r. W powstaniu oficer w oddziale M. Langiewicza, wzięty do niewoli pod Fajslawicami 24 VIII 1863, uwięziony w Cytadeli. Skazany na 8 lat katorgi zamienionej w 1868 r. na zesłanie. Po powrocie do kraju osiadł w Galicji.

Walenty Lewandowski (1823-1907) uczestnik rewolucji węgierskiej 1848-1849, później na emigracji działacz Towarzystwa Demokratycznego Polskiego, wykładowca w szkole polskiej w Batignolles we Francji. W powstaniu naczelnik wojenny województwa podlaskiego. Ranny pod wsią Róża w pow. łukowskim, wzięty 24 III 1863 do niewoli, uwięziony w Cytadeli. Zesłany na Syberię, brał udział w przygotowaniach do powstania zabajkalskiego w 1866 r. Powrócił do kraju w 1879 r.

Franciszek Sokołowski (?-1866) porucznik armii rosyjskiej, uczestnik wojny krymskiej. W powstaniu styczniowym dowódca jazdy w oddziale A. Jeziorańskiego, uczestnik wyprawy na Rawę Mazowiecką. Wzięty do niewoli w marcu 1863 r., więziony w Cytadeli. Skazany na 20 lat katorgi, popełnił na Syberii samobójstwo.

Piotr Kobylański (ok. 1822-1886) adwokat, członek dwóch powstańczych Rządów Narodowych w 1863 r. Członek Trybunału Rewolucyjnego w Warszawie. Aresztowany w grudniu 1863 w Wiedniu, wydany przez władze austriackie Rosjanom, więziony w Cytadeli w latach 1864-1865. Skazany na 15 lat katorgi, zmarł na Syberii.

Paweł Landowski (1843-1894) naczelnik żandarmerii narodowej w Warszawie, organizator głośnego zamachu na namiestnika carskiego gen. T. Berga 19 IX 1863, później walczył w oddziałach powstańczych na prowincji. Osadzony w X Pawilonie w 1864 r., skazany na 20 lat katorgi. Po ucieczce z Syberii osiadł w Paryżu, gdzie praktykował jako lekarz.

Benedykt Dybowski (1833-1930) lekarz i przyrodnik, profesor Szkoły Głównej w Warszawie. Zaangażowany w działalność Rządu Narodowego R. Traugutta, więziony w X Pawilonie w 1864 r., skazany na 12 lat katorgi. Na Syberii prowadził badania naukowe, zwłaszcza nad fauną Bajkału. W 1883 r. objął katedrę zoologii na Uniwersytecie Lwowskim.

Władysław Bogusławski (1838-1909) wnuk Wojciecha Bogusławskiego, twórcy polskiego teatru narodowego, student prawa, dziennikarz. Zaangażowany w działalność Rządu Narodowego R. Traugutta, dwukrotnie więziony w Cytadeli w 1863 i 1864 r. Skazany na 10 lat katorgi na Syberii. Po powrocie znany krytyk teatralny, literacki i muzyczny.

Marian Dubiecki (1838-1926) nauczyciel gimnazjalny, bliski współpracownik Romualda Traugutta w Rządzie Narodowym. Więziony w X Pawilonie w 1864 r., skazany na 10-letnią katorgę. Po powrocie w

1883 r. dziennikarz i historyk, autor wspomnień. Opisał m.in. ostatnie dni życia R. Traugutta w X Pawilonie.

Helena z Majewskich Kirkorowa (1828-1900) aktorka, przewożąca niejednokrotnie za granicę korespondencję Rządu Narodowego. W jej mieszkaniu przy ul. Smolnej w Warszawie mieszkał i został aresztowany R. Traugutt. Więziona w X Pawilonie w 1864 r., skazana na 8 lat katorgi. Na Syberii wyszła za mąż za Ignacego Pióro zesłanego w związku ze sprawą ks. P. Ściegiennego, Po powrocie osiedliła się wraz z mężem na Mohilewsczyźnie.

Włodzimierz Dybek (1824-1883) lekarz, profesor Szkoły Głównej w Warszawie. Zaangażowany w działalność Rządu Narodowego, bliski współpracownik i doradca R. Traugutta. Więziony w X Pawilonie w 1864 r., skazany na zesłanie, które spędził w Ufie. Po powrocie w 1870 r. praktykował jako lekarz.

Grupa ochotników włoskich, głównie z okolic Bergamo, wziętych do niewoli po tragicznej dla nich bitwie pod Krzykawką 5 maja 1863, w której zginął dowódca oddziału płk. F. Nullo. Byli wśród nich także m.in. współorganizator wyprawy Luigi Caroli (1834-1865), Sycylijczyk Achille Bendi, Korsykanin Emilio Andreoli, oraz Francuz Karol Richard. Uwięzieni w Cytadeli, skazani na katorgę syberyjską. Caroli zmarł w Kadai koło Nerczyńska, jego towarzysze mający więcej szczęścia zostali ułaskawieni na mocy amnestii w 1866 r.

Powstanie styczniowe i związane z nim represje zamknęły pewien etap w dziejach więziennych Cytadeli Warszawskiej. Jednak już wkrótce, w następstwie rozwoju kapitalizmu na ziemiach polskich i związanych z tym napięć między „kapitałem i pracą”, do X Pawilonu poczynając od końca lat 1870-tych zaczęli napływać nowi więźniowie. Byli to przede wszystkim działacze rodzącego się polskiego ruchu robotniczego; członkowie pierwszych kółek socjalistycznych Ludwika Waryńskiego, warszawskiej Gminy Socjalistów Polskich, działacze I Proletariatu z jego twórcą L. Waryńskim na czele, po jego rozbiciu zaś działacze kolejnych partii robotniczych: II Proletariatu, Związku Robotników Polskich, później zaś dwóch najważniejszych: Polskiej Partii Socjalistycznej z jej czołowym przywódcą Józefem Piłsudskim na czele i Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy. Niezależnie od istniejących między nimi różnic ideologicznych wszystkie, walcząc o przemiany społeczne, występowały de facto przeciw ówczesnej władzy. W programach niektórych z nich, czego sztandarowym przykładem była PPS, widniało też hasło odzyskania niepodległości. W 1886 r. na stokach Cytadeli miała miejsce pierwsza egzekucja działaczy polskiego ruchu robotniczego, kiedy 28 stycznia t.r. na stokach nad Wisłą zginęli na szubienicy 4 działacze I Proletariatu: Stanisław Kunicki, Rosjanin Piotr Bardowski, Michał Ossowski i Jan Pietrusiński. W tym czasie w X Pawilonie byli również więzieni przedstawiciele innych ugrupowań politycznych – należy tu zwłaszcza wymie-

nić działaczy obozu narodowo-demokratycznego z Romanem Dmowskim i Janem Ludwikiem Popławskim, aresztowanych zwłaszcza za organizowanie znanych w dziejach Warszawy manifestacji patriotycznych: w 100-lecie Konstytucji 3 maja w 1891 r. oraz ku czci Jana Kilińskiego 17 IV 1894 w 100-lecie insurekcji kościuszkowskiej. Byli też więźni członkowie różnych organizacji społecznych. Podobnie jak w poprzednim okresie wielu wędrowało stąd na Syberię, jednak dużo mniej niż w poprzednim okresie. Byli wśród nich między innymi:

Adam Szymański (1852-1916) prawnik, pisarz, publicysta. Więziony w X Pawilonie (1878-1879) za działalność w tajnej organizacji patriotycznej, skazany na bezterminowe zesłanie do Jakucka. Zajmował się tam badaniami etnograficznymi, również autor opowiadań o tematyce syberyjskiej. Powrócił do kraju w 1885 r.

Jan Ludwik Popławski (1854-1908) działacz i publicysta polityczny. Więziony w X Pawilonie w 1878-1879 za udział w patriotycznej organizacji A. Szymańskiego, zesłany do Wiatki. Po powrocie czołowy ideolog obozu narodowo-demokratycznego, założyciel „Głosu”. Organizator obchodów 100-lecia insurekcji kościuszkowskiej w 1894 r., więziony ponownie w X Pawilonie w 1894-1895. Redaktor „Przeglądu Wszechpolskiego”, „Polaka” i „Słowa Polskiego”.

Wacław Sieroszewski (1858-1945) pisarz, etnograf i działacz polityczny. Więziony w X Pawilonie w 1878-1879 za działalność w kółkach socjalistycznych L. Waryńskiego. Skazany na zesłanie do Syberii Wschodniej, prowadził tam badania etnograficzne, których efektem było m.in. studium etnograficzne *Dwanaście lat w kraju Jakutów*. Później działacz PPS, podczas I wojny światowej walczył w Legionach Polskich, w 1918 r. minister propagandy w rządzie I. Daszyńskiego. Prezes Związku Zawodowego Literatów Polskich w 1927-1930 i Polskiej Akademii Literatury w 1933-1939. W pracach literackich stworzył, m.in. na podstawie własnych podróży, obraz egzotycznych kultur i krajobrazów Syberii, Kaukazu, Dalekiego Wschodu, opisywał też dzieje polskich zesłańców. Członek Związku Sybiraków z legitymacją nr 2.

Wacław Święcicki (1848-1900) działacz kółek socjalistycznych, więziony w 1878-1880 w X Pawilonie, współredaktor wydawanego tu nielegalnie pisma „Głos Więźnia”. Autor znanej pieśni rewolucyjnej *Warszawianka*. Skazany na zesłanie do Krasnojarska w Syberii Wschodniej. Powrócił do kraju w 1883 r.

Zygmunt Poznański (1857-1915) aplikant adwokacki, przywódca kółek socjalistycznych w 1879-1880. Więziony w X Pawilonie w 1880-1881, zesłany do Syberii Wschodniej. Po powrocie w 1884 r., na skutek zakazu pobytu w Warszawie, osiadł w Galicji. Tłumacz wielu dzieł o tematyce społecznej.

Tadeusz Balicki (1857-1921) inżynier, działacz Gminy Socjalistów Polskich w Warszawie. Więziony w X Pawilonie w 1881-1882,

skazany na 5-letnie zesłanie do Syberii Wschodniej. Po powrocie pracował w Zarządzie Miejskim w Warszawie. Autor pracy *Szkice o narodowości*. Brat Zygmunta Balickiego, przywódcy warszawskiej Gminy Socjalistów Polskich zbiegłego przed aresztowaniem za granicę, późniejszego współtwórcy polskiego ruchu narodowo-demokratycznego.

Ludwik Janowicz (1858-1902) czołowy działacz I Proletariatu, więziony w X Pawilonie w 1884-1886, skazany na 16 lat katorgi. Osadzony razem z L. Waryńskim w Szlisselburgu, przebywał tam do 1896 r. Następnie zesłany do Jakucji, gdzie popełnił samobójstwo.

Maria Bohuszewicz (1865-1887) prawnuczka siostry Tadeusza Kościuszki, nauczycielka, przywódczyni I Proletariatu po aresztowaniu L. Waryńskiego i pierwszej, czołowej grupy przywódców. Więziona w X Pawilonie w 1885-1887, skazana na 5-letnie zesłanie do Syberii Wschodniej, zmarła podczas transportu w Krasnojarsku.

Aleksander Malinowski (1868-1922) czołowy działacz PPS, współorganizator drukarni „Robotnika” w Łodzi, bliski współpracownik Józefa Piłsudskiego. Uwięziony w X Pawilonie w 1900 r. równocześnie z J. Piłsudskim. W 1902 r. skazany na 8-letnie zesłanie do Syberii Wschodniej, zbiegł podczas transportu.

Potężna fala więźniów trafiła do Cytadeli w latach rewolucji 1905-1907 r. i kilku następnych. Był to bodaj najcięższy okres w dziejach więziennych Cytadeli, charakteryzujący się największą liczbą więźniów, najgorszymi warunkami pobytu, największą liczbą egzekucji oraz dużą liczbą wysłanych stąd na Syberię. Byli tu wówczas więźni przedewszystkim uczestnicy ówczesnych wydarzeń rewolucyjnych: działacze poszczególnych partii robotniczych i innych organizacji politycznych, przedstawiciele opozycyjnie nastawionych kręgów inteligencji, uczestnicy manifestacji, strajków i innych wystąpień politycznych. Na stokach Cytadeli na mocy wyroków wydanych w sali posiedzeń sądu wojennego, która zyskała zasłużone miano *sali śmierci*, stracono w tym okresie ponad 250 osób, m.in. słynnych bojowców Organizacji Bojowej PPS: Stefana Okrzeję, Henryka Barona, Józefa Montwiłła-Mireckiego i Erasta Chejło, obrońcę drukarni SDKPiL Marcina Kasprzaka, bojowca Bundu Dawida Chil-Krauze, bojowca Narodowego Związku Robotniczego Stanisława Krawczyka i wielu innych.

Wśród wysłanych stąd na Syberię byli wtedy między innymi:

Benedykt Gurcman (1882-1907) inżynier, członek SDKPiL. Aresztowany wraz z M. Kasprzakiem 27 IV 1904 podczas bohaterskiej obrony drukarni partyjnej, uwięziony w X Pawilonie, skazany w 1905 r. na 15 lat katorgi. Zmarł na Syberii w Kraju Zabajkalskim w następstwie braku opieki lekarskiej.

Feliks Dzierżyński (1877-1926) czołowy działacz SDKPiL, czterokrotnie więziony w X Pawilonie w latach: 1900, 1905, 1908-1909 oraz 1912-1914. Skazany dwukrotnie na zesłanie syberyjskie, zbiegł stamtąd

w 1902 i 1909 r. Później osławiony twórca terroru bolszewickiego w Rosji po tzw. rewolucji październikowej 1917 r.

Jerzy Kilaczycki (1887-1943) syn Polki i Rosjanina osiadłego w Królestwie Polskim, działacz Organizacji Bojowej PPS „Proletariat”. Uwięziony na Pawiaku za działalność bojową, był jednym z 10 więźniów uwolnionych stamtąd podczas słynnej akcji OB PPS 24 IV 1906 r. Zbiegł do Szwajcarii, lecz został wydany przez Szwajcarów w ręce Rosjan i uwięziony w X Pawilonie w 1907-1909. Skazany na 6 lat katorgi, którą odbywał najpierw w moskiewskim więzieniu na Butyrkach, a następnie w Nerczyńsku. Po tzw. rewolucji październikowej 1917 r. pozostał w Rosji, w Armii Czerwonej doszedł do stopnia generała. Represjonowany w 1938 r., zmarł w 1943 r. na Syberii.

Medard Downarowicz (1878-1934) działacz OB PPS, więziony w X Pawilonie w 1905-1906. Skazany na 3 lata katorgi i wysłany do Aleksandrowska pod Irkuckiem, skąd zbiegł w 1908 r. Później nadal aktywny politycznie, m.in. w Związku Strzeleckim, następnie żołnierz I Brygady Legionów, członek Polskiej Organizacji Wojskowej. W czasach II Rzeczypospolitej minister w rządach L. Daszyńskiego oraz J. Moraczewskiego w 1918 r., ochotnik w wojnie polsko-bolszewickiej 1920 r., działacz PPS, poseł w sejmie RP, również aktywny w ruchu zawodowym.

Rola Cytadeli jako przedsionka Syberii dobiegła kresu po wybuchu I wojny światowej, kiedy władze zaborcze w sierpniu 1914 r. ewakuowały ówczesnych więźniów w głąb Rosji. Trudno precyzyjnie określić liczbę skazanych wysłanych z twierdzy warszawskiej na Syberię. Wynika to zarówno z luk w archiwaliach carskich organów represyjnych przechowywanych w archiwach polskich, jak i braku możliwości systematycznych, zakrojonych na szeroką skalę kwerend w archiwach rosyjskich. Z tych też powodów obecna kartoteka więźniów X Pawilonu jest daleko niepełna, figuruje w niej jednak z pewnością zdecydowana większość osób najbardziej znanych, odgrywających w antycarskiej działalności rolę najważniejszą, a z reguły właśnie takie osoby otrzymywały najsurowsze wyroki, w konsekwencji których trafiały na Syberię. W związku z tym można się pokusić o pewne dane liczbowe. Jeśli uwzględnimy podaną już wyżej liczbę ponad 300 osób wysłanych w okresie paskiewiczowskim (aczkolwiek zapewne nie wszyscy wylądowali na Syberii), niewielką liczbę wysłanych przed wybuchem powstania styczniowego, ok. 3400 powstańców styczniowych oraz trudną do określenia liczbę skazańców z lat 1870-1914 (w kartotece więźniów Cytadeli z tego okresu, mocno zresztą niepełnej, figuruje blisko 1000 osób, przy których są adnotacje o wysłaniu na zesłanie bądź katorgę syberyjską, można do nich dodać część spośród kilkuset innych wysłanych w tym czasie w głąb Rosji bez określenia rejonu skierowania), to wyjdzie nam liczba ok. 5 tys. osób.

Uwzględniając fakt, że kartoteka więźniów Cytadeli jest niepełna, możemy założyć, że ilość skazańców wysłanych stąd na Syberię była wyższa, wydaje się jednak, że można mówić raczej o kilku, a nie kilkunastu tysiącach osób, dla których Cytadela Warszawska stała się przed-

sionkiem Syberii. Wysyłano tam bowiem osoby z punktu widzenia władz najbardziej znaczące, a zdecydowana większość takich osób już figuruje w kartotece. Zważywszy, że przez Cytadelę mogło przejść nawet 30-40 tysięcy więźniów, trzeba stwierdzić, że taki los spotkał zdecydowaną ich mniejszość. Jednak nie ilość jest tu najistotniejsza, lecz fakt, że z reguły były to jednostki najbardziej aktywne, najdzielniejsze, bo na ogół takie angażowały się w działalność konspiracyjną. Byli wśród nich przedstawiciele różnych grup społecznych, różnych zawodów, światopoglądów, różnych orientacji politycznych. Łączyło ich jedno: występowali przeciwko ówczesnej władzy, przeciw ówczesnym porządkom. Najbardziej „niepoprawni” byli wysyłani na wschód więcej niż jeden raz. Jak widać z przytoczonych wyżej przykładów osobowych, wielu skazańców miało niezwykle ciekawe, barwne biografie, godne wręcz scenariuszy filmowych.

Większość z nich wracała po odbyciu kary do kraju, nosili później zaszczytne miano sybiraków ciesząc się powszechnym szacunkiem. Niektórzy, niestety, kończyli życie na wygnaniu, czasem w dramatycznych okolicznościach. Byli też tacy, którzy wrastali w miejscową społeczność, zakładali rodziny i zostawali na stałe. Do dziś w wielu rejonach Syberii mieszkają ich potomkowie. Niektórzy ze skazanych zasłynęli tam z działalności na polu nauki, kultury, gospodarki. Byli też nieliczni szczęściarze, którym powiodły się ucieczki z Syberii bądź jeszcze w czasie transportu na miejsce przeznaczenia. Wysyłanie tysięcy opozycjonistów na wiele lat daleko od ojczyzny, stanowiące dla nich bardzo dotkliwą karę, było przemyślaną polityką władz rosyjskich i powodowało w konsekwencji systematyczne osłabianie polskiej działalności niepodległościowej i społecznej, lecz jak pokazała historia, w stopniu daleko mniejszym, niż chcieliby tego zaborcy. Kolejne bowiem pokolenia, mimo widma Syberii i bardzo smutnego losu wielu poprzedników, podejmowały ciągłe starania o pozbycie się zniechęconych zaborców. Tego szczęścia doświadczyło dopiero pokolenie działające w początkach XX wieku, w rezultacie I wojny światowej. Ale to już całkiem inna historia.¹

¹ Podstawowa literatura przedmiotu, wykorzystana przy pisaniu niniejszego artykułu: S. Król, *Cytadela Warszawska. X Pawilon – carskie więzienie polityczne (1833-1856)*, Warszawa 1969; S. Król, *Cytadela Warszawska*, Warszawa 1978; H. Mościcki, *Cytadela Warszawska. Zarys historii budowy*, Warszawa 1963; E. Wawrzakowicz, *Cytadela Aleksandrowska w Warszawie*, Warszawa 1920; Z. Strzyżewska, *Zesłańcy powstania styczniowego*, [w:] *Syberia w historii i kulturze narodu polskiego*, pod red. A. Kuczyńskiego, Wrocław 1998; J. Wągorodzki, *Cytadela Warszawska i jej rola w zwalczaniu polskich dążeń niepodległościowych*, [w:] *Warszawa i Mazowsze w walce o niepodległość kraju w latach 1794-1920*, Warszawa 2001; Kartoteka więźniów Cytadeli Warszawskiej w Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej (Oddział Muzeum Niepodległości w Warszawie).